УДК 882 М - 3.081

СОКРАТ - ГЕРОЙ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

Горбач Н.В.

Смерть Сократа, який довгий час привертав увагу сучасників стилем свого життя та манерою філософствування, сколихнула живий інтерес, що, захопивши античність, середньовіччя, Новий час і сьогодні, підтримує ореол таємничості навколо трагічної долі філософа. З дня смертної кари Сократа розпочинається новий етап його життя - духовний поступ крізь віки.

Ще за античності до усних суперечок про долю і вчення Сократа додалися численні апології - жанр, що набув у той час широкого розповсюдження. Першим словом на захист філософа став твір Платона, який був одним з найближчих учнів Сократа протягом, приблизно, 8-9 років, з 407 по 399 р. до н.е. Вчення Сократа справило серйозний вплив на світогляд Платона. Сократ став для нього символом філософії взагалі. І хоча його «Апологія Сократа», скоріше всього, лише художня версія виправдальної промови Сократа, виголошеної ним на суді в 399 р. до н.е., все ж вона має велику історичну цінність. Платон створив неймовірно виразний і пластичний образ Сократа, але потрібно брати до уваги те, що ми не можемо з повним переконанням твердити, чи всі висловлювання, приписані Сократові в діалогах, належали йому, чи від імені Сократа Платон викладає власне вчення.

Але, підсумовуючи дослідження творів Платона, Ф.Кессиді стверджує: «... Платон намагався показати роль і значення мислителя, який першим серед філософів взявся за дослідження ідеального і проголосив буття ідеального як реальності не менш істинної і дійсної, ніж буття речей, що чуттєво сприймаються» [1, 12-13].

Спроба захистити ім'я несправедливо скараного філософа належить також ще одному учню Сократа - Ксенофонтові. Його «Спогади про Сократа» та «Захист Сократа на суді» мали на меті посмертно реабілітувати вчителя, довести його прихильність до античної демократії, показати благотворність впливу Сократа на його слухачів. Тож не дивно, що в бесідах Сократа знаходимо лише думки і погляди, що повинні були справити враження про філософа як про законослухняну і високоморальну людину.

Ураховуючи можливі недоліки творів Платона і Ксенофонта, не можна все ж не погодитися з Ф.Кессиді, який виступив на їх захист : « Платон і Ксенофонт, кожний по-своєму розуміли, висвітлювали і оцінювали особистість, життя і діяльність Сократа, - говорить дослідник, - але у них не було ніякої потреби (це було б необачно) робити «поправки» біографічно-фактичного порядку, тобто видумувати щось таке, чого з ним не траплялося, і приписувати йому риси характеру, яких він не мав» [1, 14].

Пізніше з'явилися апології Лісія, Теона, Теодекта, Деметрія Фалерського, Діогена Лаерція.

Морально-філософська проблематика, піднята Сократом, знайшла своє продовження в працях І.Канта, Гегеля, Л.Фейєрбаха, Ф.Ніцше, К.Ясперса та інших філософів.

Така увага науковців до вчення Сократа викликана насамперед тим, що в основі сократівського філософствування стоять питання про моральні доброчинності, моральні якості людини, проблеми добра і зла, життя і смерті, права і обов'язку, свободи і відповідальності. На етику зорієнтована і гносеологія Сократа, оскільки знання є єдиним критерієм людської поведінки. Владі розуму філософ підпорядковує не лише земні, але й космічні справи. Так, слова «Пізнай самого себе», накреслені на храмі Аполлона в Дельфах, здобувають у вченні Сократа нове наповнення. Витлумачивши зміст цих слів в ідеалістичному значенні, головним завданням Сократ проголосив самопізнання, оскільки підвладною людському пізнанню, насамперед, є душа.

Слова дельфійського оракула - це визнання людської душі (psyche) головним началом у людині. Для Сократа вони стали закликом до осмисленого духовного життя, до турботи про душу, оскільки самопізнання для нього є, передусім, пізнання внутрішнього світу.

Як зазначає В.Нерсесянц, «Сократівське проникнення в сутність людських проблем потребувало нових істинних шляхів пізнання. Філософський інтерес Сократа до проблематики людини і людського пізнання означив собою поворот від колишньої натурфілософії до моральної філософії. Людина і її місце в світі стали головною темою всіх його бесід» [2, 15].

Гуманістична проблематика філософського вчення Сократа привертає увагу і в наші дні. Результатом такого зацікавлення стала і повість Ю.Мушкетика «Смерть Сократа», яку він написав у 1971 році.

Бо, як стверджує В.Толстих, «Сократові буквально назначено долею стати героєм твору мистецтва, наскільки він сам, його спосіб життя, спосіб мислення і характер, що з граничною очевидністю розкрився під час суду над ним, глибоко індивідуальні, неповторні, або, як пишуть зараз, особистісні. Це якраз той випадок, коли факт життєвий може стати фактом художнім, набувши, не дивлячись на свою виключність, всіх достоїнств типового образу» [3, 26].

Інтерес до античної тематики дозволяє Ю.Мушкетику збагнути і розкрити читачеві складний зв'язок між сьогоденним, минущим, суєтним і одвічним.

« Повість «Смерть Сократа», - говорить Л.Федоровська, - відбила цей з роками міцніючий інтерес письменника до художніх узагальнень, що торкаються сенсу й мети людського існування, можливостей впливу людей на хід суспільно-історичних подій, прогресу й духовного вивільнення індивідуума» [4, 93].

Але неможливо зрозуміти суть протиріччя, в яке входить Сократ зі своїм полісом, якщо не торкнутися соціально-політичного становища Афін сократівських часів.

Що ж стоїть за скупими рядками, які, здавалось, не несуть конкретної історичної інформації. Принаймні, автором не вказуються ні історичні події, ні обставини, з якими ці рядки пов'язані. «Багато літ тому, - читаємо в повісті, - державну міць Афін тримали на своїх плечах архонти, - й не втримали, і щоб не впала, не розбилась, мусили підставити свої плечі військові стратеги. Аби захистити її списами і щитами» [5, 37].

Дійсно, за часів Сократа зовнішньополітичне становище навколо Афін характеризувалося зростаючою напругою. Держава жила в постійному очікуванні війни. У 478 р. до н.е. з прибережних і острівних держав був організований Делоський морський союз.

Військова міць цього союзу була спрямована, головним чином, на боротьбу проти очолюваного Спартою Пелопонеського союзу. З цього часу між морськими Афінами і сухопутною Спартою розв'язується тривале змагання за панування над іншими грецькими державами, які виявилися втягнутими в цю сутичку і доля яких була поставлена на карту двома сильнішими державами.

Не одне десятиліття Афіни і Спарта намагалися будь-якою ціною привернути до себе сусідні держави і нав'язати пануючий у себе лад: Афіни - демократичний, Спарта - аристократичний.

Багатолітня суперечка двох держав підточила сили Афін - і демократичні закони, що їх афіняни підтримували з допомогою зброї, втратили свою силу. Тож, коли відбулася пряма збройна сутичка - Пелопонеська війна, що з перервами тривала з 431 по 404 роки до н.е., сили Афін і Спарти виявилися вже нерівними, і Спарта вийшла переможницею із затяжного конфлікту.

«Держава хиталася, як підрубане дерево. Останнього удару завдала їй металева, колись союзна, а тепер ворожа Спарта» [5,37], - так повною поразкою Афін закінчилося довготривале гегемонійське суперництво двох міст-держав, яке знайшло своє відображення в повісті.

Лише кілька років відділяє події повісті, які мають відбутися до 399 р. до н.е. - часу, коли за рішенням суду Сократ випив кубок цикути, від подій Пелопонеської війни. В той час ще були живі свідки тих трагічних подій, їх пам'ять, як і пам'ять Феогена, тривожать спогади про ганебну поразку: «Феогену й сьогодні впам'ятку день, як із м'яких афінських джерельних криниць пили шоломами воду бронзовогруді лакедемоняни, як купалися в райдужних фонтанах, як походжали по стінах Акрополя ворожі вартові» [5, 37].

І хоча ворог пішов з Афін, місто живе в постійній загрозі, в очікуванні ворожої навали. Небезпека такого становища ще й у тому, що афіняни втратили колишню мужність і віру в перемогу. Героїчні ідеали I половини V ст. до н.е., що допомагали боронити незалежність батьківщини, зводити величні храми, ліпити чудові статуї, виявилися втраченими. Тепер могутність Афін тримається на загарбницьких війнах, рабовласництві, гонитві за новими землями та наживою.

У Ксенофонта знаходимо таке міркування Сократа відносно того, що потрібно зробити афінянам, щоб повернути собі колишній героїзм: «... якщо дізнатися, - вважає філософ, - які порядки були у предків, і дотримуватися їх так же суворо, то вони стали б не гіршими за предків. Якщо ж не це, то потрібно взяти за зразок тих, кому тепер належить перше місце, і завести ті ж порядки, що й у них: тоді, при однаковому укладі життя афіняни були б ні трохи не гірші, а при суворішому навіть і кращі» [6, 84-85].

Сократ, що став свідком виродження афінської демократії, своїми, здавалося б, невинними зовні, але по суті викривальними бесідами картає егоїзм, жадобу влади, надмірну самозакоханість та самовпевненість прибічників правлячого режиму. Поза його увагою не лишаються ні обмеженість аристократії, що вважала Сократа грубим простолюдином, ні сваволя демократів, для яких філософ був грізним викривачем.

Недарма Феоген, один із десяти афінських стратегів, утретє обраний на цей пост, людина поважна («Немало знатних людей хилиться до нього»), виходець із міцного і древнього роду, будь-що намагається уникнути зустрічі з Сократом на агорі. Бо точно знає: «... бридкий софіст не пропустить нагоди погострити на ньому зуби» [5, 38]. Феоген боїться стати посміховиськом, мішенню Сократової іронії, яка була засвідчена багатьма джерелами, присвяченими античному філософові.

Так, О.Лосєв, якому належить ряд грунтовних праць з античної філософії, висловив думку, що Сократ «... хоче за допомогою своєї іронії активно втручатися в життя людей, активно його змінювати і свідомо його поліпшувати у визначеному напрямку» [7, 78].

А Ф.Кессиді вважає іронію « визначною рисою діалектичного методу Сократа, його способу ведення діалогу і пошуку загальних визначень» [1, 93-94]. Вчений розкриває її філософський зміст, який полягає в тому, що іронія античного мислителя « ...не визнає нічого завершеного. А якщо Сократ сумнівався в своїй мудрості і в мудрості інших, то лише тому, - говорить Ф.Кессиді, - що був переконаний: немає такої людської мудрості, яка могла б бути завершеною» [1, 95].

Ось як говорить Сократ - герой Мушкетикового твору : «Мудрість і хоробрість - дві людські доблесті: хоробрість не завжди мудра, а мудрість не завжди хоробра. Я знаю це. І я не дам переважити жодній. Аніт, ти запитуєш мене, чим я мудріший за інших ? Я відповім. Коли я чогось не знаю, то просто не знаю, а не напускаю ману, буцім не бажаю комусь показати істину» [5, 56].

Ці слова повністю перекликаються з тією позицією, яку займає Сократ в «Апології» Платона. «За цього чоловіка я мудріший, - говорить філософ, - тому що ми з ним, певно, обидва нічого в досконалості не знаємо, але він, не знаючи, думає, що що-небудь знає, а я коли вже не знаю, то й не думаю, що знаю. На таку ось малість, думається мені, я буду мудрішим ніж він, якщо я, не знаючи чогось, і не вдаю, що знаю цю річ» [8, 74].

Насправді ж, єдино мудрим Сократ вважає лише бога, а серед людей, мудрість яких не має великої вартості, наймудрішим слід вважати того, хто зможе визнати відносність своїх знань. Того, хто зможе сказати так, як сказав Сократ про себе наприкінці свого життя: « Я ніяк ще не можу, згідно з дельфійським написом, пізнати самого себе. І смішно, по-моєму, буде, якщо я, не знаючи самого себе, візьмусь досліджувати щось мені далеке. Я досліджую самого себе: хто я - чудовисько складне, або ж істота проста, і хоч скромна, але за своєю природою причетна до чогось божественного» [9, 171].

І хоч проблема людини час від часу піднімалась давньогрецькими філософами, лише в філософії Сократа вона «...перемістилась у центр дослідницького інтересу, ставши, по суті справи, домінуючою і основною» [10,16].

Натурфілософські (космологічні і онтологічні) проблеми, якими до того часу займалась філософія, були оголошені Сократом другорядними. А протиріччя, які виникли на шляху філософів, котрі намагалися розв'язати ці питання, на думку Сократа, вказують на їх недосяжність для пізнання. Відкинувши питання про первоначала світу, про їх кількість і природу, про виникнення і будову Всесвіту, і не поділяючи пануючого в філософії погляду на людину як частинку Космоса, Сократ фундаментальною робить антропологічну проблему. В центрі Всесвіту він поставив людину і її життя, що наблизило вирішення питань про сутність людини, її місце і призначення в світі.

В чому ж бачив Сократ своє призначення? Для нього філософія - це вчення про те, як потрібно жити людині.

Чи не про те ж говорить Сократ і у Ю.Мушкетика: « Я тільки хочу знати, хто я, хто ти, хто ми всі. Я хочу пізнати це - навчитися володіти своїм духом, своїм розумом. Хочу пізнати істину. Істину життя людського» [5, 51].

Так, предметом філософії Сократ зробив пізнання природи людини, яка є рушієм людських вчинків і справ, мислення і звичок. Але пізнати таке складне явище можливо лише за тієї умови, якщо слідувати словам, накресленим на дельфійському храмі, тому мудрець знову і знову закликає: «Нехай кожен із нас пізнає себе. Спробує затоптати в собі зло. Нехай не намагається нав'язати себе. Нехай один розум не накладає кайдани на інший. Бо, може, він маліший і дрібніший. Нехай вони сукупно помислять» [5, 51].

Як бачимо, пізнати себе - для Сократа значить проникнути у свій власний внутрішній світ, у своє «я». Лише ідучи цим шляхом людина може самовдосконалюватися, сповнювати своє життя добром і справедливістю, зможе встановити моральні відносини.

Вважаючи знання про людину і її душу основою філософського знання,його метою, Сократ проголошує самопізнання, яке повинно зорієнтувати людину в повсякденному житті. Тільки людина, що пізнала себе, може усвідомити своє місце в світі, зробити своє життя по-справжньому змістовним, адже « ... внаслідок знання себе, - наводить Ксенофонт слова свого вчителя, - люди зазнають багато доброго, і внаслідок помилкових уявлень зазнають багато злого. Людина, що знає себе, знає і те, що для неї буде добре, і розрізняє те, що може зробити і чого не може» [6, 22].

Таку ж думку стосовно моральної філософії Сократа висловлює і В.Нерсесянц: « ... людина в ній не стоїть у болючій і темній ситуації етичного вибору. Можна навіть сказати, що Сократ не залишає людині морального вибору: вибір визначається знанням, оскільки доброчинність - це знання, а вади і зло творяться через незнання, невідання» [2, 29].

Тож, коли античний мудрець у повісті «Смерть Сократа» звертається до завмерлої в чеканні юрби, з його уст злітають не благання, не прокльони, а прощення. Воно лунає над мовчазним майданом і геліастами, що вже винесли свій присуд: « Я не маю на вас зла. Ви хочете вчинити добро, хоч чините зло. Прагнення до добра живе в кожній людині. Коли ж вона робить зло, то тільки тому, що не знає, що таке добро. Я прощаю вам, афіняни» [5, 56].

Хоча Сократ є історичною особою, а не літературною фікцією, в художньому творі непродуктивно обмежуватися лише констатацією фактологічності. Ю.Мушкетик, усвідомлюючи те, що навіть неймовірний домисел може виявитися життєвою правдою, створює повнокровний образ античного філософа, життєвий шлях і вчення якого розкриті у відповідності зі свідченнями історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кессиди Ф.Х. Сократ. - М.: Мысль, 1976. - 220с.
2. Нерсесянц В.С. Сократ. - М.: Наука, 1977. - 150с.
3. Толстых В.И. Сократ и мы. - М.: Изд-во политической литературы, 1986. - 384с.
4. Федоровська Л. Романи Юрія Мушкетика. Літературно-критичний нарис. - К.: Рад. письменник, 1982. - 203с.
5. Мушкетик Ю. Смерть Сократа. Твори. У 5-и т. Т. 1. - К., 1987.
6. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. - М.: Наука, 1993. - 379с.
7. Лосев А.Ф. Жизненный и творческий путь Платона // Платон. Соч., т. 1. - М.: Мысль, 1968. - С. 15-27.
8. Платон. Апология Сократа // Собр. соч. В 4 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1990. - С. 70-96.
9. Таранов П.С. 106 философов. Жизнь, судьба, учение. В 2-х т. Т.1. - Симферополь, 1995. - 461с.
10. Махаров Г. Проблема человека в истории философской мысли. - М.: Знание, 1986. - 62с.